

II. Abdülhamit'in Dış Politikasında İslamcılık ve İngiliz Şeyhülislam Abdullah Quilliam

Şaban TANIYICI*
Selçuk KAHRAMAN**

Özet

İslamcılık, 19. yüzyılda bazı Müslüman aydınların aradığı kurtuluş reçetelerinden biri olarak günümüzdeki anlamlarıyla ortaya çıkmıştır. İslamcılık, özellikle Batı sömürmesine ve işgaline karşı İslam coğrafyalarında siyasal birlik ideolojisinin bir aracı olarak kabul görmeye başlaması Osmanlı açısından II. Meşrutiyet süreci ile gerçekleşmeye başlamıştır. Bu düşünce özellikle II. Abdülhamit dönemi politikalarında başat bir rol oynamış ancak II. Abdülhamit'in hal edilmesinden sonra terk edilmiştir. Bununla birlikte İslamcılığın fraksiyonları da dikkate alındığında uzlaşmış tek ve genel geçer bir tanımından bahsetmek pek mümkün görünmemektedir. Bu durum üzerinde ise coğrafya, kültür, etkileşim, mezhep, devlet algısı ve çıkarları, ekonomik ve politik tercihler gibi çeşitli etkiler yer almaktadır. Bütün bu etkiler ve İslamcılığın gelişim serüveni içerisinde, II. Abdülhamit dönemi oldukça önemli tecrübeler sunmaktadır.

Kuşkusuz yakın tarihin önemli tecrübeleri ve politik stratejileri çoğu kez günümüzdeki bölgesel ve küresel siyaset konuları açısından önem arz etmektedir. Bu tecrübeler devletlerin dış politika tercihlerini ve faaliyetlerini yönlendirmede etkili olabilmektedir. Bu bağlamda II. Abdülhamit dönemi dış politikasının küçük bir bölümünü özetleyen bu çalışmada, kendisi bir İngiliz olan Abdullah Quilliam'ın, İslamcılık düşüncesi ve pratiği açısından önemli bir tarihsel tecrübe olarak ortaya konulması hedeflenmektedir. Böylece çalışma hem literatürde oldukça az çalışılmış bir konuyu gündeme getirmek hem de II. Abdülhamit'in dış politikasının İslamcılık düşüncesi açısından anlamlandırılmasına bir ölçüde katkı sunmayı öncelemektedir.

Anahtar Kelimeler: 2. Abdülhamit, Quilliam, İngiliz, Dış Politika, İslamcılık.

*Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, staniyici@konya.edu.tr

**Araş. Gör., Necmettin Erbakan Üniversitesi, SBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, skahraman@konya.edu.tr

Islamism in the Foreign Policy of Abdulhamit II and British Sheikh al-Islam Abdullah Quilliam

Abstract

Islamism has gained its modern sense after its appearance as a panacea for salvation in the 19th century. As Islamism is embraced all across the Islamism countries against Western invasion and imperialism to achieve unity among Muslim communities, Ottoman State also could not remain isolated from this newly-emerging ideological wave particularly in the Constitutional Era. This ideology become heavily effective in setting the political agenda during the Abdulhamit II reign and remained so until he is deposed. Furthermore, as taken along with other varieties of Islamism, there is no single and universal definition of Islamism. This is crucially influenced from geography, culture, communication, creed, interests, and perception of state, political and economic interests as well. Besides these factors, the period of Abdulhamit II presents invaluable experiences for the improvement of Islamism.

It is clear that experiences and political strategies of modern age have left their traces on the regional and global political issues. These experiences are able to direct the foreign policy and activities of states. In this respect, this paper briefing the choices of Abdulhamit II over the foreign policy aims at demonstrating the role of British Abdullah Quilliam in Islamist ideology and practice from a historical perspective. The paper intends to shed light on relatively less-studied subject and analyze the foreign policy of Abdulhamit II in context with the Islamist tendencies of pertaining era.

Keywords: Abdulhamit II, Quilliam, British, Foreign Policy, Islamism.

GİRİŞ

II. Abdülhamit, halife sıfatını iç ve dış politikada oldukça önemsemiş, özellikle dış politikada büyük devletlere karşı halife sıfatından yararlanmaya oldukça öncelik vermiştir. II. Abdülhamit'in bu stratejisinin geri planında Avrupa ülkelerinin imparatorluğu bölme ve parçalama hedeflerine ilişkin algısı ve buna karşın devletin bekasını korumaya yönelik mücadeleleri yatmaktadır. Bu açıdan II. Abdülhamit, İslam'ı yalnızca bir inanç olarak değil siyasal bir birlik ideolojisi olarak savunmuştur. Böylece II. Abdülhamit örtülü bir küresel ağ kurarak dünya Müslümanları üzerinden stratejik politikalar geliştirmeyi ve yürütmeyi hedeflemiştir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti son dönemlerinde Avrupalı ülkelere karşı sahip oldukları bazı sembolik ve etki edici otoritelerini Müslüman azınlıklarla paylaşarak bir strateji takip etmiş, halife adına hutbe okunması, dini rehberlik ile Müslüman topluluğunu örgütleme ve yönetme fonksiyonlarının dolaylı olarak elde

tutulmasını istemiştir. Nitekim Abdülhamit'in İslamcılığı, Avrupa tarafından Pan-İslamcılık olarak tanımlanarak Batı'ya karşı bir cihadın hazırlıkları olarak görülse de II. Abdülhamit, Avrupa'ya karşı bir cihat başlatmayı düşünmemiş ancak hilafete bir politika aracı olarak siyasi bir fonksiyon yüklemiştir.

II. Abdülhamit'in bütün bu İslamcılık politikasını bir örnek olay üzerinden ele alarak irdelemek aydınlatıcı olacaktır. Bu açıdan çalışmada kendisi bir İngiliz Müslüman olan Abdullah Quilliam'ın seçilmesi, literatür de dikkate alındığında belki de II. Abdülhamit'in dış politikasındaki İslamcılık anlayışının anlamlandırılmasında en doğru tercih olabilecektir. Çünkü II. Abdülhamit devrinin yerel ve küresel dinamikleri ve gelişmeleri dikkate alındığında bilhassa Osmanlıların İngilizlerle olan münasebetleri göz önünde bulundurulduğunda bu durum daha da önem arz etmektedir. Bu açıdan II. Abdülhamit tarafından, İngiliz adaları Şeyhülislam'ı ilan edilen Quilliam hakkında dini açıdan birtakım olumsuz ithamlar söz konusu olmuşsa da bu çalışmanın konusu İslam düşüncesindeki farklı yorum ve uygulamaları tartışmak değil II. Abdülhamit'in dış politikasında ve İslamcılık düşüncesinde özelde Quilliam üzerinden benzer bir misyon üstlenen isim ve hareketlerin nasıl bir yer bulduğunu da ortaya koymak ve sorgulamaktır. Bu sebeple çalışmada öncelikli olarak İngiliz Şeyhülislam Quilliam'ın hayatı, fikirleri, politik misyonu ve mücadelesi ortaya konulmaya çalışılmış, ardından II. Abdülhamit'in İslamcılık anlayışının ana hatlarına vurgu yapılarak II. Abdülhamit'in hedefleri ve Quilliam'ın bu hedefler üzerindeki faaliyetleri irdelenmiştir.

1. ABDULLAH QUİLLİAM'IN HAYATI VE FİKİRLERİ

İngiltere'ye yerleşen ilk Müslüman topluluklarına 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren rastlanmaya başlamıştır. Bu ilk Müslüman topluluklarını, liman kentlerine ulaşan Yemen, Somali ve Hindistan kökenli gemiciler ve tüccarlar oluşturmuştur. Az sayıdaki Müslüman gruplar üzerinde, ilk olarak Cezayirli Ahmed el-Alevi'nin müritlerince yönetilen zaviyeler etkili olmuştur. Buna karşın 1884'te Londra'nın güneyinde Woking Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsünün kurulması İslam'ın aristokratlar ve entelektüeller arasında da tanınmasına katkıda bulunmuştur (Green, 2013: 419). Bununla birlikte İngiltere'de Kadiyanilerin temsilcisi Hacı Kemaleddin vasıtasıyla 1913'te ilk defa Müslümanlara yönelik bir dergi çıkartılmaya başlanmıştır. İngiltere'ye yönelik ilk en önemli Müslüman girişi ise, II. Dünya Savaşı sonrasındaki işgücü ihtiyacı üzerine ortaya çıkmıştır (Has, 2000: 307-308).

28 Temmuz 1902'de bin kişilik Hintli birlik Bombay'dan buharlı bir gemi ile Liverpool kentine varmış ve oradan VII. Edward'ın taç giyme törenine ve kutlamalarına katılmışlardır. Kutlama gününde düzenlenen bir gece resepsiyonunda Hint askerleri ihtişamlı giyimleri ile düzgün ve disiplinli sıralar halinde yerlerini almış; salon diğer davetliler ve basın mensupları ile dolmuştur. Böyle bir ortamda bir İngiliz, Osmanlıların geleneksel kıyafeti ile salona girmiş, beş yüz asker ayağa kalkıp tekbir getirmiş ve o İngiliz resmi konuklar arasındaki yerini almıştır. Kuşkusuz ilk dikkat çekici durum Hintli Müslümanların, salona kimin girdiğini bilmedikleri ve ona saygılarını göstermiş olmalarıdır. Böylece İngiltere'de Müslümanların sadakat, kimlik ve vatandaşlık konuları ile İngilizlerin çok kültürlülük markasına yönelik yeni bir sürece adım atılmıştır (Geaves, 2010: 1).

İşte bu töreninin sembol ismi olan Şeyh Abdullah Quilliam, 10 Nisan 1856'da Liverpool'da William Henry Quilliam olarak dünyaya gelmiştir (Geaves, 2010: 23). Quilliam, 1870'lerin başlarında genç ve orta halli bir avukat olarak çalıştığı Liverpool'da yirmi bin civarındaki nüfus içerisinde Müslümanlar başta olmak üzere çeşitli etnik ve kültürel yapıya mensup insanlarla temas kurma fırsatı bulmuştur. Bu fırsat 1882'deki İspanya tatilinde muhtemelen planlamadığı bir biçimde Cebelitarık'tan Fas'a geçerek ilk kez Müslüman bir ülkeye gitmesi ile yaşamında yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Fas'a giderken gemideki Müslümanların yaşam biçimleri, ibadet tarzları ve Güney İspanya tatilindeki İslam dönemi zengin kültür ve mimarisinin varlığının bu keşif seyahatinde etkili olduğu belirtilmektedir (Gilham, 2014: 52-53).

İngiliz İslam tarihine bakıldığında, özellikle Henry Morton Stanley, Müslümanlar için hiç de hoş görülen bir kişi olmamıştır. Nitekim Stanley, günümüzde Uganda sınırları içerisinde kalan Buganda Krallığı'nın başkenti Lubaga'yı 1875'teki ziyaretinde, bir müddet önce İslam'ı kabul edip krallığın resmi dini ilan etmiş olan I. Mutasa'yı İslam aleyhinde yaptığı propaganda neticesinde etkileyerek Mutasa'nın İslam'ı terk etmesine ve Mutasa'nın yetmiş kadar Müslüman'ı diri diri yaktırmasına neden olmuştur. Böylece İngiliz Müslümanları açısından geçmişteki bu "kara figür" yerine yerli bir Müslüman hareketinin oluşumuna önderlik eden Quilliam, yeni bir umut vaat etmiştir. Bu açıdan Gilham'a göre Quilliam, İngiliz İslam tarihinde tartışmasız bir şekilde Stanley'den çok daha etkili bir kişi olarak karşımıza çıkmaktadır (Gilham, 2014: 51).

Bir Protestan mezhebi olan Metodistlerin üyesi olan Quilliam (Runyun, 2015), Fas gezisi sonrasında 1887'de Viktorya İngiltere'sinde İslam'a geçen ilk Hıristiyan olmuş ve adını Abdullah olarak değiştirmiştir (Siddiqui, 1995; Ansari, 2008: 47; Geaves, 2010: 3; Bano, 2012). Dindar bir Hıristiyan olarak yetiştirilmiş ve alkol kullanmamayı teşvik eden Temperance Hareketi'nin bir parçası olan Quilliam'ın, İslam'a giriş nedenlerinden birisinin de İslam'ın Müslümanlar için alkolü yasaklamış olması gösterilmektedir (Robinson-Dunn, 2006: 183; Geaves, 2010: 26-27; Bano, 2012). Liverpool Temperance Hareketinin himayesinde Quilliam'ın Haziran 1887'de verdiği 'Fanatikler ve Fanatizm' başlıklı konferansı, İslam propagandası hedefiyle bir İngiliz tarafından Britanya'da yapılan ilk konferans olarak değerlendirilmektedir (Gilham, 2014: 59).

Quilliam'ın teolojik düşüncesine göre insan, idealist bir hayali değil, uygulanabilir gerçekliği olan inancı istemelidir. Bu açıdan Yahudilere gönderilen mucizelerin inkâr edilmesini, Hıristiyanların Hz. İsa'yı tanrılaştırmalarını ve teslis inancını tenkit ve analiz ederek İslam'ın akla verdiği önemi vurgulamaktadır. İnancı duygular üzerine temellendirmenin kartlardan ev yapmaya benzediğini, heyecan ve coşku veren anlatımların yanılısına olduğunu savunan Quilliam, Hıristiyanlığın aksine İslam'ın sorumluluğu başkasına yüklediğini ve inanç hürriyetine imkân verdiğini belirtmektedir (Quilliam, 2015: 180-183). Belki de hepsinden önemlisi İslam'ın diğer dinlere göre daha az dogmatik ve akılcı olduğu kanaatindedir (Gilham, 2014: 55). Quilliam başka bir anlatımında ise, Hz. Peygamber'in vefatından önce bazı sahabe ile olan diyaloglarına yer vermektedir. Buna göre ısrarla kendisinin vefatından sonra ellerinde Kur'an da olsa ona sorma ihtiyacını duydukları meselelerin yine olacağını ve bu durumda ne yapmaları gerektiği sorularına şu şekilde yanıt verdiğini aktarmaktadır: '*Cenab-ı Hakk her insana vicdanı ve rehber olarak da akli verdi. İhtiyaç olan her şey için onları kullanın ve Allah'ın inayeti sizi doğruya götürecektir.*' (Bawany, 2010: 47-48).

Quilliam'ın en önemli çalışması İslam hakkındaki algılarını, görüşleri ve bilgisini de ortaya koyan *The Faith of Islam* (İslam İnancı) isimli eseridir (Ansari, 2008: 47). İlk baskısı 1889'da basılan bu eser on üç farklı dile çevrilmiştir (Ally, 1982: 49; Gilham, 2014: 63). Bununla birlikte 1892 tarihli eserin üçüncü baskısında yer alan bilgilere göre, ilk baskısının iki bin adet ve ikinci baskısının beş bin adet basıldığı belirtilmektedir. Kitabın her baskı döneminde farklı dillere tercüme edilmesi de artmış, Türkçe, Almanca, Fransızca, Birmanca, Bengalce,

Tamilce gibi çeşitli dillere çevirileri yapılmıştır. Örneğin Arnavutçası 1926'da Hamdi Bushati tarafından çevrilmiştir (Clayer, 2014: 52). *The Faith of Islam*'ın Türkçe'ye ilk çevirisini Musa Kazım Çatiç yaparken, diğer çalışmalarından birisi olan ve Türkçe'ye *Ulemâ-yı İslâmiyeye Bir Suâl ve Abdullah Guvilyâm Efendi'nin Cevabı* başlığı altında basılan çalışması ise ilk olarak Ahmet Hamdi Akseki tarafından çevrilmiştir (Çiftçi, 2009: 51).

The Faith of Islam isimli eserinde Quilliam, ilk olarak eseri yazma gerekçelerini sıralarken milyonlarca Müslüman'a hükmeden bir ülkenin(İngiltere) Müslümanların, inancına ve tarihlerine ait çok az bilgiye sahip olduklarından yakınmaktadır (Quilliam, 1892: 9). Müslümanların tarihlerini bilmediklerinden, Hz. Muhammed hakkında gerçek dışı efsaneler ve hikâyelerle aldatıldıklarını öne sürmektedir. Ayrıca İslam dininin ruhbanlık sınıfını bütünüyle reddettiğini söylemektedir (1892: 10). Eserin önemli bir kısmında varlık, inanç ve iman konularını, akıl ve takvayı, helal ve yasakları, peygamberlerin vazifelerini ve mücadelelerini anlatmaktadır. Ayrıca II. Abdülhamit hakkında Türkiye Sultanı ve İslam Halifesi tabirlerini kullanmakta ve ondan övgüyle bahsetmektedir (1892: 20).

Liverpool şehir merkezine birkaç kilometre uzaklıktaki Brougham Terrace'daki üç mülkiyetli bitişik bir yapının ortasında yer alan ve Abdullah Quilliam'a ait olan ev, 1889'da İngiltere'deki Müslüman cemaatinin ilk camii ve merkezi olmuştur (Gilliat-Ray, 2010: 179-182). Bu merkez, Quilliam Müslüman olduktan iki yıl sonra açılmış ve merkezle birlikte bir erkek ve kız okulu ile 'Medina Home for Children' isimli bir yetimhane de açılmıştır (Ansari, 2008: 47-48). İslam'ın İngiltere'deki imajı açısından önemli bir gelişme olarak değerlendirilerek İslamcılık düşüncesinin en önemli yayın organlarından kabul edilen ve başyazarlığını Mehmet Akif Ersoy'un yaptığı *Sebilü'r-Reşad*'da da bu konunun işlendiği belirtilmektedir (Bayram, 2015: 392). Diğer yandan merkezin faaliyetleri yerel basın tarafından yakından takip edilmiştir. Örneğin Temmuz 1900'deki Hz. Peygamber'in doğum günü kutlamaları çerçevesindeki etkinlikler, çeşitli yazılı basın organlarıncı haberleştirilmiştir. Bunlardan Manchester merkezli *Daily Despatch* gazetesi 9 Temmuz 1900 tarihinde yapılan etkinliklerde beş yüz yoksula yiyecek dağıtımının yapıldığını belirtirken, Liverpool merkezli *Mercury* gazetesi ise etkinliklere Osmanlı Devleti'nin Liverpool Başkonsolosu Mahmud Kamil Bey'in de katılımına değinmektedir.

Quilliam ve takipçileri İngiltere'nin ilk yerli Müslüman cemaatini oluşturmaktadır (Gilham, 2015: 23). Bu cemaatin merkezi ise, Viktorya

döneminde İngiltere'de ilk İslam mirası olarak tanınmaktadır. 1932'de Quilliam'ın vefatından sonra, caminin içerisinde bulunduğu mülk satılmış ve nüfus kayıt bürosu olarak kullanılmaya başlamıştır. Buna karşın Merseyside'dan bir grup Müslüman, Quilliam'ın mirasını yaşatmak üzere önce Abdullah Quilliam Derneği'ni kurmuşlar, ardından 2000'de İngiliz mirasının bir parçası olarak tanınan binanın sorumluluğunu üstlenmişler, cami ve yayınevinin müze ve miras merkezi olarak yeniden düzenlenmesi hedefiyle çalışmalara başlamıştır (Bano, 2012).

İngiltere'nin ilk kayıtlı camisi ve İslam merkezinin kurucusu olan Quilliam'ın (Rank, 2015: 69), İslam'a yeni giren ve pek çoğu kiliseye alışkın olan İngilizleri kazanabilmek adına kurduğu merkezde, bir piyano bulunmakta, ilahiler ve naatlar okunmakta ve ayrıca merkezin yetimhanesi, kütüphanesi ve müzesi bulunmaktaydı (Runyun, 2015). Bunlarla birlikte İngiliz-Müslüman hareketinin kurucusu olarak da kabul edilen Quilliam'ın (Murad, 1997), tebliğ faaliyetleri kendine özgü bir stratejiye sahip olmuştur. Nitekim ihtida edenlerin ya da etmek üzere olanların geçmişlerini de dikkate alarak pazar günleri dini vaazlarını merkezdeki bir konferans salonunda vermiş ve bazı Hıristiyan ilahilerini İslam'a uyarlayarak okutmuştur (Ally, 1982: 58). Bu duruma, *The Islamic World* isimli derginin Temmuz 1896 tarihli bir nüshasında Quilliam şöyle demektedir: '*Hıristiyan oldukları için kilisedeki bazı ibadet şekillerinden olan ilahi söylemeye, İncil'den pasajlar okumaya ve papazdan vaaz dinlemeye alışmış insanları yavaş yavaş İslam'a ısındırmalıyız. Bu tür toplantılarla biz bunların yabancılık çekmemelerini hedefliyoruz.*' (Köse, 2008: 25).

Quilliam'ın ilginç bir geçmişe ve yaşam tarzına sahip biri olduğunu ifade etmek mümkündür. Örneğin Müslüman olmadan önce 1878'de bir avukat olarak meslektaşlarının teşviki ile Liverpool Mason Birliği Locası'nda çalışmaya başlamıştır. Burada başlamasında mezhepler dışı kardeşlik, inanç ve yardımseverlik gibi Masonik ideallerin etkili olduğu söylenmektedir (Gilham, 2014: 52). Buna karşın Müslüman olduktan sonra Liverpool sokaklarında ilk kez İstanbul'da giymeye başladığı söylenen parlak fesi, Osmanlı memurlarının esvabı ve omzundaki maymun ile gezdiği anlatılmakta ve bu sebeple İngiliz basınında alay konusu olarak işlendiği belirtilmektedir (Koloğlu, 1990: 13; Ansari, 2008: 47; Çiftçi, 2009: 47; Armağan, 2016: 204-205).

Yazılı basını oldukça etkili bir biçimde kullanan Quilliam, İslam'ı anlatmak, ona yönelik suçlamalara ve hakkındaki önyargılara karşı kamuoyu oluşturmak için yazılı medya organlarını bir tür araç olarak

kullanan ilk Müslüman olarak da değerlendirilmektedir. Nitekim 1893'te Enstitüsü aracılığıyla ve merkezin bodrumundaki bir baskı makinesiyle *The Crescent* (Hilal) isimli haftalık bir gazete çıkarmaya başlamış ve ardından yirmiden fazla ülkeye dağıtımı yapılan *Islamic World* (İslam Dünyası) isimli aylık başka bir dergi daha çıkarmaya başlamıştır (Ansari, 2008: 51; Motadel, 2014: 26; Runyun, 2015). *The Crescent* hem Quilliam'ın vaazlarını, hem de merkezin faaliyetlerini bir bülten olarak yayımlamakta, İslam çalışmaları başlığı altında Müslümanlara yönelik yayınlar ve çalışmalar tavsiye edilebilmekte ve çeşitli ülkelerdeki Müslümanların ahvali hakkında bilgilendirmeler yapmaktaydı (The Crescent, 1908: 338). Örneğin 3 Nisan 1907 tarihli nüshasında Quilliam tarafından *'The Religions of Japan: With Incidental References to Shintoism, Confucianism, Taoism, Buddhism, Christianity and Islam'* başlıklı bir yazı kaleme alınmıştır.

Quilliam, Avrupa ve Amerika'da pek çok ilim cemiyetinin asli veya fahri üyesi olmuştur. Bununla birlikte çeşitli dergilerde yazıları yayımlanmıştır. Örneğin bir filolog olarak *Isle of Man Examiner* isimli bir yayın organında *'Etymology of the Man's Language'* başlıklı bir dizi makale yayımlamış, Londra'da neşredilen *The Philomathe* isimindeki bir derginin de başyazarlığını yapmıştır (Bawany, 2010: 45). Bununla birlikte İslamcılık propagandası da yapan haftalık ve aylık süreli iki dergi olan *The Crescent* ve *The Islamic World*'ün genel yayın yönetmenliği ve başyazarlığı görevlerini yürütmüştür (Ansari, 2014: 186).

İslam ve Müslümanlar üzerine yaptığı birçok yazı ve ders aracılığıyla ulusal ve uluslararası alanda tanınan Quilliam, evinin bir kısmını bu amaçla bir yayinevine dönüştürmüştür. Nitekim 1896'da *Sunday Telegraph* gazetesinde yayımlanan bir makalede ise şu ifadeler yer almıştır: *'İngiltere'de beyaz ve İngilizce konuşan bir Müslüman topluluk bulunmaktadır. Kendi hedeflerini yerine getirmek için bir şeyhi, bir camisi, bir koleji ve hatta bir haftalık gazetesi vardır. Liverpool, İngiliz adalarındaki Müslümanların merkezidir. Liverpool'da saygın biri olan Quilliam'ın etkisiyle geçen sene yirmi dört kişi İslam'a katılmış ve 1887'den beri Hıristiyanlığı veya Yahudiliği bırakanların sayısı yüz seksen iki kişiye ulaşmıştır. Türkiye'nin Sultanı ve Müslümanların Halifesi tarafından Şeyhu'l-İslam olarak İngiliz adalarındaki Müslümanların temsilcisi tayin edilmiştir.'* (Geaves, 2010: 2-3). Böylece Quilliam gibi bazı İngilizlerin ihtida etmelerinden kaynaklı İslam dininin ve Müslümanların daha fazla yerel ve ulusal basında konu edilmeye başlandığı görülmektedir (Bayram, 2015: 392).

Quilliam'ın Almanca, Arapça, Fransızca, İspanyolca ve Türkçeyi bildiği ifade edilmektedir (Çiftçi, 2009: 21). Bununla birlikte Kraliçe Viktoria tarafından da kabul gördüğü, hatta Quilliam'ın İslam'la ilgili kitaplarından birisini Kraliçe'ye gönderdiği ve onun da çocukları için birkaç kopya emri verdiği belirtilmektedir (Bano, 2012; Runyun, 2015; O'Shea, 2016). Nitekim *The Faith of Islam* isimli eserinin ikinci baskısının ön sözünde Quilliam, İngiltere Kraliçesinin ve Mısır Hidivi'nin kitabına gösterdikleri ilgiye vurgu yapmaktadır.

Bununla birlikte Kraliçe Viktoria'nın bir Müslüman ile olan yakın ilişkisi de söz konusudur. İngiltere'de 1819-1901 yılları arasında Kraliçe olan Victoria'nın hizmetçiliğini yapan Abdülkerim isimli Hindistanlı bir Müslümandan yaklaşık on üç yıl boyunca Urduca dil dersi aldığı belirtilmektedir (Basu, 2011: 18-23; Lawson, 2011). Diğer yandan Quilliam, Kraliçe Viktorya'nın hem doğum gününde hem de saltanatının 60. yılında tebrik telgrafları göndererek Britanya Müslümanları adına sadakat bildirmiş, Viktorya'nın ölümü üzerine de oğlu VII. Edward'a taziyelerini bildirmiştir (Ansari, 2008: 49-50; Çiftçi, 2009: 34; Gilham, 2014: 66).

Quilliam'ın faaliyetlerinin yalnızca Liverpool ile sınırlı kalmaması ve etki alanının genişlemesi fanatik Hıristiyanları rahatsız etmiştir. İlk olarak kendisinin de üyesi olduğu Temperance Hareketi'nce üyelikten ihraç edilmiş ve merkezleri çeşitli saldırılara uğramıştır. Örneğin *The Crescent* gazetesinde yer alan bir habere göre, 16 Kasım 1891'de Liverpool'daki caminin önünde yaklaşık sekiz yüz kişi tarafından protesto gösterisi düzenlenmiş, bazı göstericiler müezzine taş ve sopalarla saldırmış, merkeze yanıcı maddeler atılmış, bir genç hayatını kaybederken bazı Müslümanlar yaralanmış ve merkez çeşitli zamanlarda da saldırılara maruz kalmıştır. Birkaç yıl polis koruması altında kalan binanın katılımcı sayısının artması üzerine ve İslam dünyasının çeşitli bölgelerinden gelen maddi yardımlar ile 1896'da binanın yanındaki daireler de satın alınmıştır (Çiftçi, 2009: 33-34). Hakaretlere ve alaycı yaklaşımlara maruz kalmasına karşın Quilliam, düşünceleri açıklamaktan geri durmamıştır (Ansari, 2008: 47). Bu yönüyle Batı'daki İslamofobia kurbanlarının sembolize olmuş ilkleri arasında yer almıştır (Runyun, 2015).

2. QUİLLİAM İLE MÜSLÜMAN DEVLETLER ARASINDAKİ İLİŞKİLER

19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Osmanlı Devleti'nin çöküşü, Avrupa açısından kaçınılmaz bir son olarak görülmekte ve özellikle

toprak genişlemesi açısından İngiliz emperyalist hırslarının hedefi haline gelmişti. Ansari'ye göre bu dönemde 'Türk zorbalığı'nı (the Turkish tyrant) ortadan kaldırmak üzere Osmanlı'ya karşı yeni bir tür haçlı seferi canlanmıştır. Bu süreçte İngiliz politikacılar ve basın, halk desteğini toplamak için Osmanlı Devleti'ni eleştiren sistematik bir kampanyaya girişmişler ve bazı İngiliz din adamları da İslam'a yönelik ağır ithamlarda bulunmuşlardır. Saygın gazete ve dergilerde çıkan yayınlar ile sinema sektöründe Müslüman karşıtı tutum alınarak İngiliz dış politikası şekillendirilmeye çalışılmıştır. İşte bu şartlar ve süreç içerisinde Quilliam her türlü zorluğa rağmen 1888-1908 yılları arasında eğitilmiş çevrelerden 600 kadar kişinin Müslüman olmasına vesile olmuştur (Ansari, 2008: 48). Hatta yurtdışındaki faaliyetleri çerçevesinde Japonya'da İslam'ı seçenlerden bahsedilmektedir (Runyun, 2015).

Quilliam'ın 1891'de Liverpool'da, Liverpool Müslüman Enstitüsü'nü kurması oldukça önemlidir. Bu doğrultuda iki akademisyen arkadaşı olan Haschem Wilde ve Nasrullah Warren'nin destekleriyle gayrimüslimlere de eğitim veren bir Müslüman koleji açılmış ve Quilliam pek çok kimsenin de Müslüman olmalarına vesile olmuştur (Siddiqui, 1995). Aktif yazar olarak, 1893'ten 1908'e kadar haftalık *The Crescent* gazetesini çıkaran Quilliam, İslam dünyasına birçok ziyarette bulunmuş ve İslam dünyası liderlerinden onur madalyaları almıştır. İslam dünyasında tanınmasını sağlayan ve on üç dile çevrilen *İslam İnanç* isimli kitabı üç baskı yapmış ve İngilizce konuşan Batı Afrika Müslüman ülkeleri ile kapsamlı temaslara geçmiştir. Kuşkusuz Quilliam hareketinin merkezi olan Liverpool gibi önemli liman kentleri yolcu gemisi seyahatlerinin ucuzlaşması ile bazı Müslüman entelektüellerin de hedef durakları arasında yer almıştır (Green, 2013: 405).

Quilliam bir bilgiye göre 1890'da bir arkadaşının, İngiltere'deki İslami faaliyetlerinde II. Abdülhamit'ten yardım alabileceği tavsiyesi ile (Armağan, 2016: 204), başka kaynaklara göre ise II. Abdülhamit'in daveti üzerine 1893'te ya da 1894'te II. Abdülhamit ile görüşmek üzere İstanbul'a gelmiştir (Siddiqui, 1995; Gilham, 2014: 63). Ancak Osmanlı arşiv verileri 1890 tarihini göstermektedir. Sultan II. Abdülhamit, Quilliam'ı yabancı bir devlet adamı gibi karşılamış, bir hafta misafir etmiş, saltanat kayığı ile boğaz turu yaptırmış, kendisine hediye ve ulufelerle birlikte bir padişah fermanı vermiştir. Yıldız Saray-ı Hümâyûnu Baş Kitabet Dairesi'nce hazırlanan bir taltifnâmede II. Abdülhamit, Quilliam'ın İngiliz adaları Şeyhülislamlığı vazifesine getirildiğini bildirmiştir (Ally, 1982: 50; Şeker, 2012: 23; Capdepuy,

2014). Böylece Quilliam, İngiliz adalarının ilk ve son şeyhülislamı olarak tarihe geçmiştir (Dajani, 2014: 454). Bununla birlikte II. Abdülhamit stratejik olarak dağıttığı 4. dereceden bir Osmanlı nişanını Quilliam'a takdim etmiştir (Akıncı, 2016: 4). Ayrıca II. Abdülhamit tarafından Quilliam'a Hereke halıları ve beyaz bir at ile gümüş şamdanlar hediye edilmiştir (Birt, 2008; Çiftçi, 2009: 23, 44).

Quilliam'ın faaliyetlerinin ve şöhretinin yayılması İslam dünyasında oldukça önemsenmiştir. Quilliam'ın dini otoritesi ve önemi dönemin Afganistan Emiri, Fas Sultanı, Mısır Hidivi ve İran Şahı tarafından da tanınmıştır (Gilham, 2014: 63). Bunlardan birisi olan İran Şahı Nasıreddin, çıktığı bir Avrupa seyahatinde Liverpool'a gelerek Quilliam'ı ziyaret etmiştir. Bununla birlikte Kum kentindeki dini otoritelerin tavsiyesi üzerine İran Şahı Muhammed Ali Şah tarafından ise Ekim 1900'de konsolos vekili (Vice Consul of Persia) olarak atanarak Liverpool'da görevlendirilmiştir (Köse, 2008: 24).

Dönemin en önemli Müslüman devletleri olan Osmanlı ve İran dışında Afganistan devleti ile de Quilliam'ın ilişkileri söz konusu olmuş ve Afganistan, İngiliz Müslümanlarının lideri olarak Quilliam'ı tanımıştır (Runyun, 2015). Nitekim Quilliam, Afganistan Emiri'nden 1891'de kurulan Liverpool İslam Enstitüsü için maddi destek almış (Köse, 2008: 24), Afgan Emiri Abdurrahman Han, İngiltere-Afganistan ilişkileri çerçevesinde Londra'ya vekili olarak gönderdiği oğlu Nasrullah Han aracılığıyla Quilliam'la görüşmüş ve 2.500 pound nakdi yardımda bulunmuştur (Gilham, 2014: 66). Söz konusu ziyaret, *Times* gazetesinin 30 Ekim 1903 tarihli nüshasında da yer almıştır. Quilliam'ın da vaaz salonunun duvarına Afganistan Emiri'ne teşekkürlerini bildiren bir plaket astırıldığı ifade edilmektedir (Çiftçi, 2009: 35-36). Bütün bu örnekler Quilliam'ın etkisinin İngiltere sınırlarını oldukça aştığını ve dönemin dış politikasındaki en önemli Müslüman devletleri açısından da kabul gören bir konuma yükseltildiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Başbakanlık Osmanlı arşivlerinden aktarılan bilgilere göre Quilliam'ın çevresindeki Müslümanların, ilk olarak 1900'de Quilliam'ı ziyaret eden Abdi Sait aracılığıyla II. Abdülhamit'in bayramını tebrik ettikleri ve 1902'de Ramazan Bayramında camide toplanan bir grup Müslümanın, II. Abdülhamit için de dua ettikleri belirtilmektedir. Bununla birlikte II. Abdülhamit'in istihbarat politikası çerçevesinde, açık ve gizli olarak Quilliam Hareketi izlenmiştir. Örneğin 7 Temmuz 1891'de görevlendirilen Osmanlı Devleti'nin Liverpool Şehbenderi İsmail Lütfi Efendi'nin hazırladığı rapor önemlidir. Bu raporda Quilliam'ın çevresindeki Müslümanların etnik kökenleri, meslekleri, ibadet

biçimleri, merkeze yönelik saldırılar ve baskılar ile gizli bir şekilde Müslüman olan bazı İngilizlerin kimliğinin gizlenmesine yönelik Quilliam'ın faaliyetleri yer almaktadır (Akıncı, 2016: 5, 8-9).

19. yüzyılın sonları Avrupalı misyonerlerin Batı Afrika'da Hıristiyanlığı yaymak üzere oldukça etkili oldukları bir dönemdir. Bu noktada II. Abdülhamit hem bu faaliyetlere meydan okumak hem de Osmanlı Devleti'nin etki alanını uzak Müslüman topluluklara ulaştırmak üzere ilk olarak Nijeryalı bir Müslüman girişimci olan Muhammed Shitta'yı görevlendirmeye karar vermiştir. II. Abdülhamit bu görevin ifası için Quilliam'ı seçmiş ve 6 Haziran 1894'te Quilliam'ın isteği gerçekleştirilmek üzere Liverpool'dan ayrılarak Lagos yolculuğuna başlamıştır. Yolculuk boyunca Kanarya Adaları, Senegal, Gambiya, Sierra Leone ve Liberya'ya uğramış, İngiliz İmparatorluğunun etkisiyle yayılan üzümlü nedeniyle, uğradığı her yerde kalabalıklar onu görmek için toplanmış ve tamamı siyahi olan Müslüman toplulukların çoğunun yaşamlarında ilk kez gördükleri beyaz bir Müslüman'a olan sevgileri oldukça büyük olmuştur. Bu seyahatinin nihai hedefi olan Lagos'a ise, 28 Haziran 1894 tarihinde ulaşmış ve binlerce insan tarafından karşılanmıştır (Singleton, 2009: 370; Hassam, 2017).

Yalnızca İngiltere'de değil Japonya'dan Osmanlı topraklarına kadar faaliyetler içerisine giren Quilliam, bu çalışmalarına Afrika ülkelerini de dahil etmiş oldu. Nijerya'ya vardığından sonra bir cami açılması için II. Abdülhamit'in maddi ve manevi desteğini de alarak Lagos'ta bir caminin inşa edilmesini sağlamıştır (Uçar, 2006: 26-29; Gilham, 2014: 67). Batı Afrika'daki pek çok Müslüman'ın da açılış törenine katıldığı caminin mimarisini, Brezilya'dan Nijerya'ya geri dönen iki siyahi Müslüman tasarlamıştır (Hassam, 2017). Shitta Bey Camiinin 5 Temmuz 1894'teki açılışına, Osmanlı Sultanı II. Abdülhamit adına Abdullah Quilliam katılmıştır. Osmanlı Devleti'nin Londra Büyükelçiliği aracılığıyla Lagos'taki Müslümanları temsil eden Muhammed Shitta'ya görev sancağı, kılıcı, Mecidiye Nişanı ile buna ilişkin beratı, bizzat Quilliam tarafından tevdi edilmiştir (Hazar, 2011: 137).

İngilizlerin Sudan'ı işgaline karşı Quilliam, 1896'da fetva yayımlamıştır. Bu fetvada İngiliz ordusundaki Müslümanların başka bir Müslüman toplulukla savaştırılmasının İslam'a aykırı olduğunu, sadece Halife'ye karşı bir ayaklanma söz konusu olduğunda böyle bir yola başvurulabileceğini, mümin bir kimsenin başka bir mümine karşı silah kullanmasının küfür olduğunu ve İngiliz ordusundaki Müslümanların bu savaşa ortak olmaması çağrısında bulunmuştur (Quilliam, 1896: 86-88).

Bu tutumu ile dinin politik alandan bağımsız olamayacağını açık bir biçimde ortaya koyduğu belirtilmekte (Birt, 2008) ve kendisi de Sudan fetvasında bir Hintli Müslüman'ın, Quilliam için yalnızca tebliğ ile ilgilenmesi gerektiği tavsiyesine eleştiriler yöneltmektedir (1896: 89).

1890'da İstanbul'a davet edilen ve kendisine İngiliz adaları Şeyhülislam'ı unvanı verilen Quilliam, Liverpool merkezli çalışmalarında çok sayıda eğitimli kişiyi çevresinde toplaması, İslam'a geçenlerin artması, kiliseyi eleştirmesi ve Sudan'a giren İngiliz ordusunu kınaması vb. sebeplerden ötürü kilise ve medyanın yoğun baskısı altında kalması üzerine bir süre İngiltere'den ayrılmak durumunda kalmıştır (Has, 2000: 308; Köse, 2008: 25). Quilliam'ın ayrılmasından sonra takipçilerinden bir kısmı Leitner'in kurduğu ve onun vefatından sonra Hacı Kemaleddin'in yönettiği Woking Hareketi'ne dahil olmuştur (Çiftçi, 2009: 16; Motadel, 2014: 19). Bununla birlikte 1908'te Quilliam'ın İngiltere'den ayrılması ile dinsel kariyerindeki politik yönü aniden sona ermiş, Ansari'ye göre muhtemelen Britanya'dan İstanbul'a gizemli bir yolculuğa çıkmış ve II. Abdülhamit'in hal edilmesinden bir süre sonra, Fransızca ismi Leon'u kullanmaya başlayarak İngiltere'ye tekrar dönmüştür (Ansari, 2008: 50). Geri dönüş tarihi ile ilgili ise birbirinden farklı tarihler verilmektedir (Köse, 2008: 25; Birt, 2016).

Günümüzde bazı İslamcı aktivist, yazar ve aydınların, Quilliam'ın fikirleri ve politik anlayışından esinlenerek ya da etkilenerek bir takım çalışmalar içerisine girmekte olmaları oldukça önemlidir. Nitekim Hizbu't-Tahrir'in üyesi ve propagandisti olan iki isim Quilliam'ın yaklaşımlardan esinlenerek politik bir düşünce kuruluşu olarak Quilliam Vakfı'nı kurmuşlardır (Brandon, 2008: 1). Bu isimlerden vakfın direktörü Maajid Nawaz, Mısır'da Hizbu't-Tahrir üyeliğinden bir ara hapse girmiş iken, yardımcısı Ed Husain ise, İslamcı fikirler üzerinden yazılar kaleme alan bir yazardır. Politik bir fikir kulübü olan Quilliam Vakfı (Quilliam Foundation), kuruluş gerekçelerini açıklarken Müslüman çoğunluğun dışında bir coğrafyada doğmuş, eğitim görmüş ve çalışmakta olan kimseler olarak Hint alt kıtasının kültürel etkisinden, Arap coğrafyasının siyasi yüklerinden bağımsız ve radikal ve katı İslam yorumlarından uzak bir oluşum olarak kendilerini tanımlamaktadır (Butt ve Bowcott, 2008). Bu bağlamda kuşkusuz Quilliam'ın yaşarken halifeye ve Müslüman ümmete sadık, ancak vatansever bir İngiliz Müslüman olma vasıflarını taşıdığı gözden kaçırılmamalıdır (Gilham, 2014: 66).

3. II. ABDÜLHAMİT'İN İSLAMCILIK POLİTİKASINDA QUİLLİAM'IN ROLÜ

Büyük bir iç kargaşa ortamında tahta çıkan II. Abdülhamit döneminin (1878-1909) iç ve dış politikaları, Osmanlı coğrafyası ve bir bütün olarak İslam dünyası üzerinde kalıcı izler bırakmıştır. II. Abdülhamit'in politika anlayışının geri planında Avrupa ülkelerinin imparatorluğu bölme ve parçalama planlarına ilişkin algısı ve buna karşın devletin bekasını korumaya yönelik mücadeleleri yatmaktadır (Özcan, 1997: 64-65). Bununla birlikte devlet politikaları halkın çoğunluğunun kültürel eğilimlerine uymalı inancına sahip olması nedeniyle II. Abdülhamit, toplumsal yapıya uygun politikalara eğilim göstermiştir. 1877-78 Savaşı'nın kaybedilmesi, 1882'de Avrupalı devletlerin Düyun-u Umumiye'si ve Balkan vilayetlerinin kaybedilmesi ile Müslüman nüfusun oransal artışı, etnik ve dilsel farklılıkların her geçen gün azalmasına, iç ve dış politikada yeni stratejilerin uygulanmasında ortak bir payda olarak İslam inancının öne çıkarılmasını hızlandırmıştır (Karpaz, 2012: 47-49).

II. Abdülhamit, halife sıfatını iç ve dış politikada oldukça önemsemiş, özellikle dış politikada büyük devletlere karşı politikasında halife sıfatından yararlanmaya oldukça öncelik vermiştir. Yalnızca İngiliz sömürgesi olan Hindistan'da İngiliz emperyalizmine karşı hilafet hareketi ve İslam birliği düşüncesi bu çabaların en bariz örnekleri arasında yer almıştır (İnalçık, 2016: 307). Kuşkusuz Uzakdoğu Asya'dan Afrika'ya kadar çeşitli ülkelerde II. Abdülhamit adına hutbelerin okutulmaya devam edilmesi, İngiltere açısından aleyhte bir durum olarak değerlendirilmekteydi (Öztuna, 1994: 332-333). İngiltere'de iç politikadaki hükümet değişiklikleri Osmanlı dış politikasına da yön vermiş, 1880'de Gladstone'un tekrar Başbakan olması ile Osmanlı aleyhtarı bir dış politika yeniden takip edilmeye başlanmıştır. Buna karşın II. Abdülhamit, Gladstone'un hedefinin bir Ermeni Devleti kurmak olduğuna inanarak İngilizlere karşı tedbirli bir politika izlemeye çalışmıştır (Karpaz, 2012: 47).

II. Abdülhamit İslam'ı yalnızca bir inanç olarak değil siyasal bir birlik ideolojisi olarak savunduğu için (Bozbaş, 2016: 109), hilafeti merkezileşmiş ve evrenselleşmiş bir İslami kurum haline getirerek dünya genelindeki Müslümanların sözcüsü haline gelmiştir (Kartal, 2011: 545; Karpaz, 2012: 51). Hicaz ve Bağdat demiryolları projeleri ile Filistin politikası da İngilizleri, Rusları ve Siyonist çevreleri rahatsız eden ve İslamcılık anlayışına uygun bir dış politikanın birer izdüşümü niteliğinde değerlendirilebilir. Buna karşın resmi İslamcılık çoğu kez

slogancılık ve gösterişçilikten öte bir anlam kazanamamıştır (Ortaylı, 2008: 79-80). Bu açıdan II. Abdülhamit'in Pan-İslamcı bir politikayı benimsemediği de savunulmaktadır (Koloğlu, 1987: 175).

20. yüzyılın eşiğinde II. Abdülhamit, istibdat yönetimi üzerinden dengeleri sağlamayı ve karışıklıkları önlemeyi hedeflerken İslam dünyasındaki prestiji oldukça iyi bir durumdaydı. Hatta İran Şahı Nasıreddin Şah (1831-1896), II. Abdülhamit'i resmen ziyaret etmiş, oğlu Muzafferredin Şah da 1900'da resmi bir ziyarette bulunmuştur. Hatta bu ziyaret sırasında II. Abdülhamit, Azerbaycan okullarındaki Türkçe öğretim yasağının kalkmasını sağlamıştır (Öztuna, 1994: 338-339). Bununla birlikte Ortaylı'ya göre, II. Abdülhamit idaresinin resmi Hamidiye İslamcılığı, uygulamada Fransız Devriminin etkilerine karşı mücadele etmeyi hedefleyen bir ideolojidir. Bu sebeple II. Abdülhamit'in İslamcılık politikası, Rusya'daki Pan-Slavizm'den ya da Kayzer Almanya'sının Pan-Cermenizm'inden daha farklı bir anlayış olarak değerlendirilmemelidir (Ortaylı, 2008: 78). Bu bağlamda Osmanlılarda ilk kez Genç Osmanlılar arasında gündeme gelen İslamcılık düşüncesi II. Abdülhamit döneminde pragmatik bir politika unsuru olarak değerlendirilmiştir (Guida ve Çaha, 2013: 563).

İttihad-ı İslam ya da Pan-İslamizm adı verilen İslam hakimiyeti ve birliği düşüncesi, Sultan Abdülaziz'den II. Abdülhamit'e devreden bir politik anlayıştır. 1877-78 Savaşı sonrasında milyonlarca Müslüman'ın yurtlarından çıkarılmaları ve katledilmeleri Hindistan Müslümanlarınca seyyar hastanelerden aynı ve nakdi yardımlara kadar Balkanlara yardımlar ulaştırmalarını sağlarken Komor Adaları, Sumatra, Kafkasya ve Afrika gibi çeşitli coğrafyalardaki siyasi önderlerce Osmanlı halifelerinden dini liderleri olarak yabancı işgaline karşı bağlılıklar bildirilmiş ve yardımlar talep edilmiştir. Ancak II. Abdülhamit, İslamcılık politikasında Abdülaziz'in başarısızlığı karşısında daha dikkatli ve başarılı bir politika izlemeye yönelmiştir. Bununla birlikte II. Abdülhamit'in halife sıfatını en belirgin bir biçimde kullanan padişah olduğu belirtilmektedir (Öztuna, 1994: 352). Buna karşın Abdülhamit'in İslamcılığı, Avrupa tarafından Pan-İslamcılık olarak tanımlanarak Batı'ya karşı bir cihadın hazırlıkları şeklinde görülse de II. Abdülhamit, Avrupa'ya karşı bir cihat başlatmayı düşünmemiş ve pan-islamizm bir tür illüzyonist etki göstermiştir (Ortaylı, 2008: 76; Şentürk, 2011: 51). Hatta farklı coğrafyalardan gelen İslami eylem çağrılarını görmezden gelmiş, resmi bir İttihad-ı İslam oluşturma, propaganda yapma ve yıkıcı faaliyetler içerisine girme gibi yöntemler üzerinden Osmanlı diplomatik

örgütlenmesini kullanmadığı ve reddettiği vurgulanmaktadır (Karpas, 2012: 52).

II. Abdülhamit'in bir zamanlar en güvendiği isimlerden birisinin Hazine-i Hassa Nazırı Agop Paşa olması (Öztuna, 1994: 332), onun iç ve dış politika anlayışının konjonktürel gelişmelerle şekillenmesi ile yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. İslam'ın bilim, teknoloji ve ilerlemeyle uyumlu bir din olduğuna inanan ve dindar bir Müslüman olan II. Abdülhamit'in, şahsi doktoru bir Rum ve bir dostu ise Yahudi olan Arminius Wamberg'dir (Karpas, 2012: 48). Bu açıdan II. Abdülhamit'in İslamcılık anlayışı, Müslüman olmayan topluluklara karşı menfi bir düşmanlık olarak değerlendirilmemektedir (Dabağyan, 2001: 206).

Kraliçe Viktoria'nın oğlu VII. Edward'ın taç giyme törenine gelen yabancı konukları karşılamak üzere Liverpool Belediye Başkanına eşlik eden heyette de yer alan Quilliam ise, İngiliz adalarındaki Müslümanların lideri olarak daha da tanınan birisi haline gelmiştir (Bano, 2012). İngiliz İmparatorluğu'nun zirvesinde tarihin en büyük koloni merkezinin kalbinde bir İngiliz, çok az sayıda Müslüman arasından kendisini İslam tebliğine adanmıştır. Nitekim on beş yıl boyunca İngiltere'nin kuzey batısında beş yüzden fazla İngiliz erkek ve kadının İslam'a geçmesini başarmıştır (Geaves, 2010: 2). Kuşkusuz Quilliam'ın bu başarısı, sadece İngiltere Müslümanları açısından değil, dönemin önemli Müslüman devletleri ve özellikle II. Abdülhamit açısından da oldukça önem arz etmiştir.

İngiltere'nin 1878'de Berlin Sözleşmesi ile Kıbrıs'a yerleşmesi ve 1882'de Mısır'ı işgal etmesi, II. Abdülhamit'in İngiltere'ye karşı Afrika'da ve Asya'da İslamcılık politikalarını uygulamaya başlamasında oldukça etkili olmuştur. Bu çalışmada da yer yer temas edilen bir şekilde, Afrika ülkelerine dinsel misyon sahibi kimseler göndererek, İslam'ın yayılması ve güçlenmesi politikasını izlemiştir. Hindistan'da da benzeri bir şekilde İngilizlere karşı Müslüman topluluklar üzerinde Osmanlı halifelik makamını bir politika aracı olarak kullanmaya çalışmıştır. Hatta İngilizlere karşı ayaklanan İrlanda isyancılarını teşvik eden risaleler göndermiştir. Bütün bunlar II. Abdülhamit'i tutucu politika izleyen biri olarak tanımlasa da bir taraftan rüştiyelerde ve idadilerde Batı'ya düşünce bakımından benzeyen bir nesil yetişmesi (İnalçık, 2016: 18-19), II. Abdülhamit'in İslamcılık anlayışını, pragmatik bir politika aracı olarak değerlendirdiğini açıkça gösteren deliller arasında sıralamak mümkündür.

1894'de Osmanlı halifesi Sultan II. Abdülhamit tarafından İngiliz adalarındaki Müslümanların lideri olarak 'Şeyhu'l-İslam' unvanı verilen Quilliam'ın küçük oğlu Ahmed, Galatasaray Lisesinde (Mekteb-i Sultani) yatılı okumuş, önce Liverpool Başşehbenderliği Ateşesi olmuş, ardından fahri Şehbender vekili olarak tayin edilmiş ve II. Abdülhamit'in emir subayı olarak onurlandırılmıştır (Çiftçi, 2009: 35). Bununla birlikte II. Abdülhamit tarafından tevdi edilen ve kıymetli taşlardan hazırlanan madalyalardan yalnızca Quilliam'a değil aile efradına da verildiği bilinmektedir. Nitekim Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri'nde yer alan 121 irade numaralı bir belge şöyledir(Şeker, 2012: 23-24):

'Abdullah Quilliam Efendi'ye altın ve gümüş imtiyaz madalyası ve zevceleri Hanna Hadice Quilliam ve Meryem Quilliam hanımlara ikinci rütbeden şefkat nişân-ı Hümâyûn ve kerimleri Hanife ve Meryem Quilliam hanımlara ammi Gülâm Ali Quilliam Bey'e Zayi' madalyası ve mahdûmı Muhammad Efendi'ye beşinci rütbeden Mecîdinişân-ı zîşâne ihsan buyurulduğundan muâmele-i lâzimenin ifası şeref-sudûr olan irâde-i seniyye-i Cenâbı Hılâfet-penâhî-yü'cab-ı âlîsinden olmağla ol bâbda emr u ferman Hazret-i men lehû'l emrindir.' 13 Zilka'de (1) 322 /6 Kanûnîsânî sene (1) 320 Ser Kâtib-i Şehriyarî Muhsin.

Quilliam hakkında farmasonlarla ilişkiler kurduğuna ve Ehl-i Sünnet İslam'ına uygun yaşamadığına yönelik çeşitli bilgiler ve iddialar yer almaktadır. Kuşkusuz II. Abdülhamit'in stratejisinde bu ilişkiler önemli olmakla birlikte Osmanlı'ya kazandıracakları daha fazla önem arz etmekteydi (Çiftçi, 2009: 34-35). Zira II. Abdülhamit, modern dönem İslamcılığının liberal tavırlarına veya muhafazakar çevrelerin aşırı görüşlerine karşı Müslümanların halifesi olarak her zaman ihtiyatlı bir üslupla uzak durduğu belirtilmektedir. Nitekim Cemaleddin Afgani'den İsmail Gaspıralı'ya kadar çeşitli siyasal İslami fikirlere çok yakın davranmamış, hilafeti Kureyş'e uygun gören klasik İslami eserleri makbul görmemiş ve Arap milliyetçiliği içeren İslamcı yorumlara iltifat etmemiştir (Ortaylı, 2008: 74-75).

II. Abdülhamit geniş bir küresel ağ kurarak dünya Müslümanları üzerinden stratejik politikalar geliştirmeyi ve yürütmeyi hedeflemiştir (Ansari, 2014: 184). Bu açıdan bu politikanın gerekliliği Osmanlı açısından ilk olarak Ermeni meselesinde daha açık bir biçimde anlaşılmıştır. Çünkü İngilizler, Berlin Sözleşmesi kapsamında Doğu illerini kapsayan bir Ermeni Devletinin kurulmasını Ruslar kadar istiyordu (Öztuna, 1994: 332-333). Bununla birlikte Ermeni Meselesi, Batı kamuoyunda gündeme gelmeye başladığında ilk itirazlar, özelde

İngiltere’de Abdullah Quilliam gibi bazı Müslüman önderlerce gerçekleştirilmiştir. Nitekim Quilliam, çeşitli yazılar kaleme alarak Osmanlı hükümetlerinin, Batılı ülkelerin Müslümanlara davrandıklarından daha iyi bir şekilde Hıristiyanlara muamele gösterdiklerini belirtmiş ve Amerika’da siyahilerin gördükleri baskılara yer vermiştir (Aydın, 2013: 63).

Balkanlardaki karışıklıklar ve Ermeni Sorunu’nda, *The Crescent* gazetesindeki yazılarında Osmanlılara yönelik dengesiz ve adaletsiz olarak nitelendirdiği eleştirilere karşı yanıtlar kaleme alan Quilliam, İngiltere’nin politik arenasında rol oynayan bazı politikacı ve devlet adamlarının tutumlarını da açıkça eleştirmiştir (Aydın, 2014: 143; Gilham, 2014: 67). Bunlardan birisi de Birleşik Krallık Başbakanlarından (1868-1874, 1880-1885, 1886, 1892-1894) William Ewart Gladstone olmuştur. Liberal Partili ve popülist konuşmalarıyla tanınan Gladstone, Başbakanlığa kaybettiği seçimler nedeniyle ara vermek zorunda kaldığı bir dönemde ‘Bulgarian Horrors and the Question of the East’ başlıklı bir çalışma kaleme alarak Osmanlıların bağımsızlık mücadelesine girişen Bulgarlara yönelik faaliyetlerini eşi benzeri görülmemiş bir zulüm olarak nitelendirmiş ve Osmanlı Hükümetine yönelik ağır ithamlarda bulunmuştur (Gladstone, 1876: 61-62; Karaca, 2015). Gladstone’un Liverpool’daki Osmanlı aleyhtarı bir konuşmasından rahatsızlık duyan Quilliam, *The Crescent* gazetesinin 22 Nisan 1896 tarihli nüshasında Gladstone’ın Hıristiyan dünyasındaki zulümleri görmezden geldiğini ve dünyayı uygarlaştırma bahanesiyle Müslümanların birliğini parçalamak üzere Hıristiyan güçlerin yeni bir haçlı seferi düzenlediğini savunmuştur (Ansari, 2008: 49).

Kuşkusuz dış politikadaki aleyhte faaliyetlere karşı bir tür lobi hareketlenmelerinin desteklenmesi II. Abdülhamit’in ileri görüşlülüğünü de ortaya çıkarmaktadır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde Avrupalı ülkelere karşı sahip oldukları bazı sembolik ve etki edici otoritelerini Müslüman azınlıklarla paylaşarak bir strateji takip edilmeye çalışılmıştır. Böylece halife adına hutbe okunması ile Müslüman topluluğunu örgütleme ve yönetme fonksiyonlarını dolaylı olarak elinde tutmaya çalışmıştır. Nitekim Abdullah Quilliam örneğinde Osmanlı Devleti, Kraliçe Viktoria ile Şeyhülislam makamını resmileştirme yönünde herhangi bir resmi anlaşmada bulunmamıştır. Bu sebeple Quilliam’ın İngiliz adaları Şeyhülislamlığı tarihsel süreklilik içermeyen sembolik ve itibarlı bir konumlandırmaya tekabül etmektedir (Birt, 2008).

Quilliam Liverpool Belediye Başkanına 1903'te gönderdiği bir açıklamada şöyle demektedir (The Crescent, 1903: 309):

'Ben Liverpool'da resmi olarak Türkiye'yi (Osmanlı'yı) temsil etmiyorum ancak İslam inancını temsil ediyorum ve İngiliz adalarındaki Müslümanların Şeyhiyim. Ben Türk Hükümetinden bir kuruş (penny) dahi almıyorum.'

Osmanlı bürokrasisi açısından Quilliam'ın pozisyonunu bazı yazarlar İngiliz basınında Osmanlı hakkındaki haberleri raporlayan bir bilgi ve istihbarat kaynağı olarak değerlendirmektedir (Birt, 2008). Bununla birlikte Osmanlı bürokratları ve aydınları arasında da tanındığı görülmektedir. Nitekim Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivlerinde yer alan bir belgede Quilliam'ın 1890'da İngiliz *Daily Star* gazetesine verdiği bir röportajın diplomat kökenli ve modern Türk edebiyatının doğuşunda önemli bir isim olan Abdülhak Hamid Tarhan'ın takdim ve tercümesi ile yer aldığı belirtilmektedir (Şeker, 2012: 22-23). Böylece arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere 1890'dan 1910'a kadar Quilliam çeşitli zamanlarda çok sayıda yazışmaya konu olmuştur. Bu yazışmalar kendisi tarafından verilen bilgilerin yanı sıra kendisine ve faaliyetlerine yönelik bilgileri de kapsamaktadır.

Kuşkusuz Liverpool, Hindistan ve Mısır ticaretinin önemli bir merkezi olarak Pan-İslamizm ya da İttihad-ı İslam açısından stratejik bir liman kenti olması, burada İslam dininin kurumsallaştırılması çabaları daha fazla önem kazanmıştır. Böylece yalnızca tebliğ faaliyetlerinde bulunan sembolik bir meşruiyetten öte Osmanlı hilafeti çerçevesinde bir Müslüman diasporasını kontrol edebilme politikasını da içermiştir (Robinson-Dunn, 2003). Bu açıdan Quilliam'ın faaliyetleri yalnızca İngiliz Müslümanları değil diasporadaki Hintli Müslüman topluluklarını birleştiren, Avrupa'daki emperyal hedeflere karşı bağımsız Müslüman devletlerden yana kamuoyu oluşturmaya çalışan ve küresel bir ağ projesi hedefleyen çabaları kapsamıştır (Germain, 2007: 126-127; Teke, 2014).

II. Abdülhamit'in dış politikada fahri yardımcıları yalnızca dünya ülkelerine Türkiye'den gönderilen devlet adamları ya da diplomatlar olmayıp köken itibarıyla o ülkelere olup sonradan Müslüman olan pek çok kimse olmuştur. Örneğin bunlardan birisi Amerika Birleşik Devletleri Filipinler eski Konsolosu Alexander Russell Webb, Müslüman olduktan sonra Muhammed Webb Efendi ismi ile II. Abdülhamit'in maddi yardımları ile Broadway Caddesi'nde İslam Kültür Merkezi açmış ve *The Moslem World* isimli bir gazete çıkartmıştır. Bununla birlikte

Webb, Quilliam'la oldukça benzer bir misyon üstlenmiştir (Ansari, 2014: 186). Hatta Quilliam'ın ciltli gazetesi *Crescent*'in İslami yayınlar açısından başarısı Webb'in gazetesi ile mukayese edilmekte ve ana rakibi haline geldiği belirtilmektedir (Bowen, 2015: 162). Buna karşın II. Abdülhamit'in hal edilmesinin ardından Webb'in kendisine ödenen tahsisat kaldırılmış, hem kültür merkezi hem de gazete kapanmak durumunda kalmıştır (Armağan, 2017). Nitekim Quilliam'ın da benzer bir şekilde Osmanlı ile resmi ve gayri-resmi ilişkilerinin sona ermesi, II. Abdülhamit'in hal edilmesi ile yakından ilişkili olmuştur.

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Kuşkusuz yalnızca Osmanlı arşivleri değil İngiliz arşivleri de etraflı bir incelemeye tabi tutulduğunda Quilliam hakkındaki bilgilerin daha açık bir şekilde anlaşılması olanaklıdır. Çalışmanın kısmen bir sınırlılığı olarak iki devletin arşiv belgelerinin ayrıntılı irdelenmesi hususu söz konusu olsa da Quilliam'ın hayatı ve mücadelesi ile II. Abdülhamit'in dış politika anlayışı ve İslamcılık politikasının birlikte değerlendirilmesine yönelik önemli materyaller elde edilmiştir. Bu çalışmada literatürde bu konu üzerindeki doğrudan bir çalışmanın yok denecek kadar az olması da bu konunun daha fazla araştırılmasını gerektirmektedir. Bütün bunlar bir tarafa günümüzde çeşitli tartışmalara konu olan İslamcılık politikalarının küresel siyasetteki izdüşümlerinin tarihsel örnekleri bağlamında daha açık bir biçimde anlaşılması oldukça önemlidir.

Viktoria İngiltere'sinde İslam'a ilk ihtida eden İngiliz olan Quilliam, İngiliz Müslüman tarihinde sayısız ilklerin de öncüsü konumunda olmuştur. İngiltere'nin kayıtlı ilk camisi ve merkezinin kurucusu olan Quilliam, fikirlerini ve mücadelelerini haftalık ve aylık iki yayın organı aracılığıyla yürütmüş, ülke içerisinde ve dışında tebliğ çalışmaları yapmış, politik ziyaretler gerçekleştirmiştir. Müslüman olduktan sonraki dönemde şöhreti her geçen gün artmış, İngiliz İmparatorluğundaki Müslümanların ve dış politik mücadele alanındaki bazı aktörlerin ilgisini üzerine çekmiştir. Bu aktörler arasında II. Abdülhamit'in Quilliam'a ilgisi, iltifatı ve desteği, dönemin küresel siyaseti dikkate alındığında daha fazla önem kazanmıştır.

II. Abdülhamit farklı coğrafyalardan gelen İslami eylem çağrılarını görmezden gelmiş, propaganda yapma ve yıkıcı faaliyetler içerisine girme gibi yöntemler üzerinden Osmanlı diplomatik örgütlenmesini kullanmak yerine Amerika'da Webb, İngiltere'de Quilliam, Nijerya'da Shitta vb. Müslüman önderler aracılığıyla şiddetten

uzak lobici örgütlenmeler üzerinden faaliyet yürütmeyi benimsemiştir. Böylece Avrupa ülkelerinin Osmanlı topraklarındaki emelleri ve toprak kayıpları dikkate alındığında Müslüman halklar üzerinden iç ve dış politikada İslamcı politikaların uygulanmaya çalışılması politik ve zorunlu bir tercih olarak ortaya çıkmıştır.

II. Abdülhamit'in örtülü bir küresel ağ kurarak dünya Müslümanları üzerinden stratejik politikalar yürütmeye çalışması, İngiliz emperyal hedefleri ile yakından ilişkili olmuştur. Özellikle Osmanlı toprakları üzerindeki hak ihlallerine, işgallere ve parçalama projelerine ya sessiz kalan ya da bizzat destek olan İngilizlerle mücadele, II. Abdülhamit'in politik bir mücadele aracı olarak hilafet makamını ve bir payda olarak İslam inancını öne çıkarmasında etkili olmuştur. Bununla birlikte Quilliam gibi misyon üstlenen kimselerin Ermeni Meselesi, Balkan Sorunu, Sudan işgali, Afrika ve Hint alt kıtasındaki sömürü ve zulüm düzenlerine karşı Osmanlı'nın özel ve gayrı-resmi birer dinsel ve politik temsilcileri olarak rol aldıkları görülmektedir.

Osmanlı bürokrasisi açısından Quilliam'ın pozisyonunu İngiliz basınında Osmanlı hakkındaki haberleri raporlayan bir bilgi ve istihbarat kaynağı olarak değerlendirilebileceği gibi Osmanlı'nın politik menfaatlerine uygun bir misyonun temsilcisi olarak görmek de mümkündür. Yalnızca Osmanlı'nın değil dönemin önemli Müslüman devletlerinin de dikkatine çeken, Gladstone'un Balkan ve Ermeni Sorunlarına yaklaşımında yazılar kaleme alan, İngilizlerin Sudan işgaline karşı fetvalar yayımlayan, II. Abdülhamit'in görevlendirmesi ile Afrika seyahatine çıkan ve İslam Birliği'ne yönelik çeşitli çalışmalar içerisine giren Quilliam'ın pozisyonu oldukça önemlidir. Böylece Quilliam'ın İngiliz adaları Şeyhülislamlığı tarihsel süreklilik içermeyen sembolik bir makam olsa da, II. Abdülhamit'in hilafet makamını önceki padişahların aksine oldukça öne çıkaran bir paye vermesi, dönemin şartları göz önüne alındığında itibarlı ve etkili bir konumlandırmaya tekabül etmiştir. Ancak Quilliam'ın misyonu ve mücadelesi, II. Abdülhamit'in tahtan uzaklaştırılması sürecinin sonunda süreklilik kazanamamış, akamete uğramış ve politik etkisi sona ermiştir.

Kaynakça

- Akinci, B. (2016). William Henry Quilliam ve Liverpool İslam Cemiyeti. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1 (2), 1-13.
- Ally, M. M. (1982). *The History of Muslims in Britain*. University of Birmingham Master Thesis.
- Ansari, K. H. (2008). The Quintessential British Muslim: Abdullah William Henry Quilliam (1856-1932). *Arches Quarterly*, Vol. 2, Winter, Edit. 3, London: The Cordoba Foundation, pp. 46-51.
- Ansari, H. (2014). Maulana Barkatullah Bhopali's Transnationalism: Pan-Islamism, Colonialism, and Radical Politics. Nordbruch, G. ve Ryad, U. (Eds.). *Transnational Islam and Interwar Europe: Muslim Activists and Thinkers*. New York: Palgrave Macmillan, pp. 181-209.
- Armağan, M. (2016). *Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı-2*. 13. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Armağan, M. (2017). Sultan Abdulhamid'in Dünyadaki Elçileri. <http://www.yenisafak.com/yazarlar/detayscroll/2036582?n=1>, (Erişim Tarihi: 21.06.2017).
- Aydın, C. (2013). İmparatorluk ve Hilafet Vizyonları Arasında Osmanlı'nın Panislamist İmajı, 1839-1924. Kara, İ. ve Öz, A. (Ed.). *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi Sempozyum Tebliğleri*. 1. Baskı, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, ss. 47-68.
- Aydın, C. (2014). The Ottoman Empire and the Global Muslim Identity in the Formation of Eurocentric World Order, 1815-1919. Dallmayr, F., Kayapınar, M. A. ve Yaylacı, İ. (Eds.). *Geopolitics and Cultural Difference*. New York: Lexington Books.
- Bano, R. (2012). The Legacy of Victorian England's first Islamic Convert. <http://www.bbc.com/news/uk-england-17827016>, 25 April, (Erişim Tarihi: 15.06.2017).
- Basu, S. (2011). *Victoria and Abdul: The True Story of The Queens' Closest Confidant*. Gloucestershire: The History Press.
- Bawany, E. A. (2010). *Tercihimiz Niçin İslam*. Çev. İ. Ruhi Bolay, 4. Baskı, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Bayram, A. (2015). Büyük Britanya'daki İslami Akımlar. *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 1 (3), 390-415.
- Birt, Y. (2008). An Enquiry into the Status of the Sheikh-ul-Islam of the British Isles. 5 February, <https://yahyabirt1.wordpress.com/2008/02/05/an-enquiry-into-the-status-of-the-sheikh-ul-islam-of-the-british-isles> (Erişim Tarihi: 22.06.2017).
- Birt, Y. (2016). Abdullah Quilliam and Sufism. 20 August, <https://yahyabirt1.wordpress.com/author/yahyabirt1968/>, (Erişim Tarihi: 25.06.2017).

II. Abdülhamit'in Dış Politikasında İslamcılık ve İngiliz Şeyhülislam Abdullah Quilliam

- Bowen, P. D. (2015). *A History of Conversion to Islam in the United States*. Volume 1: White American Muslims Before 1975, Leiden/Boston: Brill Publishing.
- Bozbaş, G. (2016). Ortadoğu'da Bölgesel Milliyetçilikler: Mısır Örneği. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 18 (31), 108-113.
- Brandon, J. (2008). The UK's Experience in Counter-Radicalization. *CTC Sentinel*, Vol. 1, Issue. 5, April, pp. 1-3; <https://www.ctc.usma.edu/wp-content/uploads/2010/06/Vol1Iss5-Art4.pdf>, (Erişim Tarihi: 27.06.2017).
- Butt, R. ve Bowcott, O. (2008). Ex-Islamists Start Moderate Thinktank. 1 March, <https://www.theguardian.com/world/2008/mar/01/islam.religion>, (Erişim Tarihi: 26.06.2017).
- Capdepuy, V. (2014). Le Japon, un modèle pour le monde musulman?. http://blogs.histoireglobale.com/le-japon-un-modele-pour-le-monde-musulman_3714, 5 Mars 2014, (Erişim Tarihi: 25.06.2017).
- Clark, P. (1986). *Marmaduke Pickthall: British Muslim*. London: Quartet Books.
- Clayer, N. (2014). Transnational Connections and the Building of an Albanian and European Islam in Interwar Albania. Nordbruch, G. ve Ryad, U. (Eds.). *Transnational Islam and Interwar Europe: Muslim Activists and Thinkers*. New York: Palgrave Macmillan, pp. 45-66.
- Çiftçi, M. R. (2009). *Mühtedî Abdullah Henry Quilliam'ın "Dîn-i İslâm" Adlı Eserinin ve Makalelerinin Kelâmî Açısından Değerlendirilmesi*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Dabağyan, L. P. (2001). *Sultan Abdülhamid Han ve Ermeni Meselesi*. 1. Baskı, İstanbul: Kum Saati Yayınları.
- Dajani, A. M. S. (2014). The Islamic World, 1893-1908. *Victorian Periodicals Review*, 47 (3), 454-475.
- Geaves, R. (2010). *Islam in Victorian Britain: The Life and Times of Abdullah Quilliam*. Leicestershire: Kube Publishing Ltd.
- Germain, E. (2007). Southern Hemisphere Diasporic Communities in the Building of International Muslim Public Opinion at the Turn of the Twentieth Century. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 27 (1), 126-138.
- Gilham, J. (2014). *Loyal Enemies: British Converts to Islam, 1850-1950*. Oxford University Press.
- Gilham, J. (2015). Upholding the Banner of Islam': British Converts to Islam and the Liverpool Muslim Institute, c. 1887-1908. *Immigrants & Minorities*, 33 (1), 23-44.
- Gilliat-Ray, S. (2010). The First Registered Mosque in the UK, Cardiff, 1860': The Evolution of a Myth. *Contemporary Islam*, 4 (2), 179-193.
- Gladstone, W. E. (1876). *Bulgarian Horrors and the Question of the East*. London.

- Guida, M. ve Çaha, Ö. (2013). İslamcılık. Çaha, Ö. ve Şahin, B. (Der.). *Dünyada ve Türkiye’de Siyasal İdeolojiler*. Ankara: Orion Kitabevi, ss. 563-620.
- Green, L. (2013). Spacetime and the Muslim Journey West: Industrial Communications in the Making of the “Muslim World”. *American Historical Review*, 118 (2), 401-429.
- Has, Ş. S. (2000). İngiltere: Ülkede İslamiyet. *İslam Ansiklopedisi, Cilt: 22*, ss. 307-310.
- Hazar, N. (2011). *Küreselleşme Sürecinde Afrika ve Türkiye-Afrika İlişkileri*. 2. Baskı, Ankara: USAK Yayınları.
- İnalçık, H. (2016). *Devlet-i ‘Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV*. 1. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Karaca, T. N. (2015). *Büyük Oyun: İngiltere Başbakanı Gladstone’un Osmanlı’yı Yıkma Planı*. 3. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karal, E. Z. (2011). *Osmanlı Tarihi*. 8. Cilt, 7. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karpat, K. H. (2012). *Türk Dış Politikası Tarihi*. 1. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Koloğlu, O. (1987). *Abdülhamid Gerçeği*. İstanbul: Gür Yayınları.
- Koloğlu, O. (1990). Dünya Siyaseti ve İslam Birliği. *Tarih ve Toplum*, 14 (83), 12-17.
- Köse, A. (2008). *Neden İslam’ı Seçiyorlar: Müslüman Olan İngilizler Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir İnceleme*. 2. Baskı, İstanbul: İSAM Yayınları.
- Lawson, A. (2011). Queen Victoria and Abdul: Diaries Reveal Secrets. <http://www.bbc.com/news/world-south-asia-12670110>, 14 March 2011, (Erişim Tarihi: 15.01.2017).
- Munir, H. (2017). An Encounter of Ottoman, British and West African Muslims in 1894. <http://www.ihistory.co/quilliam-in-africa/>, (Erişim Tarihi: 27.06.2017).
- Murad, A. H. (1997). British and Muslim?. <http://www.masud.co.uk/ISLAM/ahm/british.htm>, 17 September, (Erişim Tarihi: 21.06.2017).
- Motadel, D. (2014). The Making of Muslim Communities in Western Europe, 1914-1939. Nordbruch, G. ve Ryad, U. (Eds.). *Transnational Islam and Interwar Europe: Muslim Activists and Thinkers*. New York: Palgrave Macmillan, pp. 13-43.
- Ortaylı, İ. (2008). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu*. 10. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- O’Shea, J. (2016). The Victorian Muslims in Britain. <http://www.aljazeera.com/indepth/features/2016/05/victorian-muslims-britain-160514100711278.html>, 15 June 2016, (Erişim Tarihi: 16.06.2017).
- Özcan, A. (1997). *Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*. 2. Baskı, Ankara: İSAM Yayınları.

- Öztuna, Y. (1994). *Büyük Osmanlı Tarihi*. 5. Cilt, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Quilliam, W. H. A. (1892). *The Faith of Islam*. 3. Edition, Liverpool: Willmer Brothers&Company Ltd.
- Quilliam, A. (1896). The Union of Islam. *The Islamic World*, 4 (39), 84-90.
- Quilliam, A. (2015). Dinde Felsefe. Çev. Halit Ahmet Çiftçi, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35, 179-190.
- Rank, S. (2015). Polygamy and Religious Polemics in the Late Ottoman Empire. *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, 1 (2), 61-79.
- Robinson-Dunn, D. (2003). Lascar Sailors and English Converts: The Imperial Port and Islam in late 19th-Century England. *Seascapes, Littoral Cultures, and Trans-Oceanic Exchanges*. 12-15 February 2003, Washington D.C.: Library of Congress, <http://www.historycooperative.org/proceedings/seascapes/dunn.html>>, (Erişim Tarihi: 22.06.2017).
- Robinson-Dunn, D. (2006). *The Harem, Slavery and British Imperial Culture: Anglo-Muslim Relations in the Late Nineteenth Century*. Manchester and New York: Manchester University Press.
- Runyun, M. (2015). İngiltere'nin İlk ve Son Şeyhülislam'ı A. Quilliam. <http://www.dunyabizim.com/portre/19328/ingilterenin-ilk-ve-son-seyhulislami-a-quilliam>, 27 Ocak 2015, (Erişim Tarihi: 21.06.2017).
- Siddiqui, A. (1995). Muslims in Britain: Past and Present. *The Bulletin*, No. November, Hyderabad: Henry Martyn Institute of Islamic Studies, <http://www.themodernreligion.com/convert/britain.html>, (Erişim Tarihi: 26.06.2017).
- Singleton, B. D. (2009). That Ye May Know Each Other: Late Victorian Interactions Between British and West African Muslims. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 29 (3), 369-385.
- Şeker, M. (2012). Sultan II. Abdulhamid'in İngiltere'ye Atadığı Şeyhülislam: Abdullah Quilliam. *Derin Tarih Dergisi*, 2, 22-24.
- Şentürk, H. (2011). *Türkiye'de İslami Oluşumlar ve Siyaset: İslamcılık*. 2. Baskı, İstanbul: Çıra Yayınları.
- Teke, Y. (2014). *William Henry Abdullah Quilliam'ın Pan-İslamist (İslam Birliği) Faaliyetleri, 1891-1908*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- The Crescent (1900). 11 July, *Vol. 16*, No. 391.
- The Crescent (1903). 11 November, *Vol. 22*, No. 565.
- The Crescent (1907). 3 April, *Vol. 29*, No. 741.
- The Crescent (1908). 27 May, *Vol. 31*, No. 801.
- Uçar, A. (2006). Sultan Abdülhamid'den Nijerya'ya Nişan. *Tarih ve Düşünce Dergisi*, 64, 26-29.